

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Інститут біології Уфимського наукового центру РАН (Росія)
Омський державний педагогічний університет (Росія)
Інститут природничих наук Сиктивкарського
державного університету (Росія)
Вільнюський інститут ботаніки (Литва)
Ботанічний сад Каунаського університету
імені Вітаутаса Великого (Литва)
InterNICHE (Великобританія)
AerzteGegenTierversuche (Німеччина)

Матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції

**«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ
ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН»**

Полтава – 2014

Самородов В.М., Кигим С.Л.

МИКОЛА НІКОЛАЄВ – ЖИТТЯ У ЦАРИНІ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА ОСВІТИ

Історія вивчення природи Полтавщини, зокрема її заповідної складової, тісно пов'язана з особистістю Миколи Федоровича Ніколаєва [3, 7, 8].

Цей достойник заслуговує на те, щоб його згадали у 2014 р., адже саме у вікопомні дні цього року Україна святкує 130-річчя Полтавської сільськогосподарської дослідної станції імені М.І. Вавилова та 100-річчя Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, з якими тісно співпрацював Микола Федорович [3, 7, 8].

Та, на жаль, ми й досі не маємо повної біографії цієї знакової для Полтави та України постаті. Тож є прихід викласти усі відомі нам факти, які дадуть змогу реконструювати його біографію, проілюструвавши цим самим творчу складову життя Миколи Федоровича.

Народився він 4.11.1882 р.* у місті Слов'янськ Харківської губернії (нині Донецької області) в родині купця. Батьків нашого героя вирізняли великі позитивні чесноти. За словами молодшого брата Миколи – Валентина, їх батько «...був дуже енергійним чоловіком, з великою ініціативою й організаційними здібностями, який захоплювався все новими і новими проектами» [5]. Один з них – облаштований батьком Миколи знаменитий грязьовий курорт у Слов'янську, за що він отримав персональне дворянство. Під стать батькові вдалась і мати Миколи, «...за походженням кубанська козачка. Вона була вірним другом батька в усіх його починаннях...» [5]. Крім Миколи, у родині було ще двоє синів – Валентин та Федір. Усіх їх виховували в дусі побожного ставлення до рослин і з дитинства вони самостійно вирощували квіти, адже за приклад їм слугував батько, який кохався у вирощуванні олеандрів. Ці рослини експонувались на різних виставках, де главу родини нагороджували медалями. Крім цього, Федір Ніколаєв захоплювався розведенням птахів, і не просто породистих свійських, а й рідкісних, таких екзотичних як павичі та лебеді [5]. Разом із батьком брати доглядали за цією колекцією пернатих, відвідували присвячені їм виставки. Усе це далось взнаки: брати стали професійними біологами. Найпершим про це оголосив саме Микола – батьків улюбленець [5]. Тому не дивно, що після закінчення гімназії він почав навчатися на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету. За участь у революційних подіях 1905 р. був арештований. За клопотанням батька визволений із Харківського Централу (пересильна в'язниця на Холодній горі) і нелегально відправлений за кордон [5]. У Швейцарії, в Женеві Микола Ніколаєв закінчив політехнічний університет, отримавши фах хіміка [5]. Оскільки в Росії закордонні дипломи не визнавались, йому довелось екстерном продовжити навчання в Харківському університеті, який закінчив у 1910 р. із званням кандидата природничих наук. У листі до В.І. Вернадського від 17-го серпня 1918 р. Микола Федорович інформує видатного натураліста про те, що за фахом він міколог: «...працював у мікологічній лабораторії А. Ячевського в Петрограді та у Харкові в Потебенька» (насправді йдеться про

А.О. Потебню). Відомо, що А.А. Ячевський і А.О. Потебня – видатні мікологи, які стояли у витоків фітопатологічних шкіл як у Росії, так і в Україні [2].

Ще за рік до закінчення університету Микола Федорович переїхав до Полтави, і з 1-го вересня 1909 р. по вересень 1911 р. працював викладачем («Ґрунтознавство» та «Рослинництво») Полтавського чотирикласного землемірного училища. За деякими джерелами відомо, що він поєднував цю роботу з викладацькою діяльністю в Петровському Полтавському кадетському корпусі [5]. По-справжньому його талант розкрився, коли він отримав запрошення працювати у Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства (з 13-го травня 1910 – по листопад 1915), спершу помічником завідувача, а згодом і очільником цієї установи [4, 6].

Це був дуже плідний на здобутки час у житті Миколи Федоровича, з його іменем пов'язане зародження та становлення природоохоронного руху на теренах Полтавщини [4-6]. З огляду на це, слід відмітити, що саме Микола Федорович першим 16 грудня 1913 р. виступив із доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавської губернії перед членами Полтавського губернського земства. Це сприяло тому, що земство виділило 400 карбованців для проведення конкурсу на кращий нарис, присвячений охороні пам'яток природи. Цікаво й те, що в умовах приватної власності на землю М.Ф. Николаєв рекомендував управі налагодити контакти відносно виділення ними коштів, спрямованих для охорони найбільш цінних ділянок степів, лісів та боліт.

У подальшому (грудень 1913 – січень 1914) Микола Федорович залучив до здійснюваної ним природоохоронної роботи свого брата Валентина Федоровича Ніколаєва (1889-1973), майбутнього кандидата біологічних наук, практиканта (1910, 1912, 1914), згодом також завідувача згаданого музею у Полтаві (1916-1923) [2-4, 6, 7]. Разом брати Ніколаєви взяли активну участь в організації першої на теренах Російської імперії виставки з охорони природи у місті Харкові (1913, 1914). Після неї М.Ф. Николаєв став палким пропагандистом нових для того часу питань охорони природи. З цілою низкою доповідей на цю тему він виступив у 1914 р. перед членами Полтавського гуртка фізико-математичних наук [2]. Велику зацікавленість викликало у них повідомлення Миколи Федоровича «Про охорону пам'ятників природи», яке лектор ілюстрував великою кількістю слайдів (як тоді казали «світлових картин»). На безневомому засіданні зазначеного гуртка у 1914 р. він виступив із повідомленням «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, в Західній Європі та в Росії». Цю доповідь М.Ф. Николаєва попросили повторити для більшого кола слухачів. І це не дивно, адже доповідачем були поставлені проблеми, які й зараз не втратили свого значення і є злободенними. Адже лейтмотивом повідомлення було визначення пам'яток природи у Полтавській губернії, їх кількості порівняно із Північною Америкою та Західною Європою, а головне – про участь громадськості в охороні природи [2, 7].

З огляду на це, зазначимо, що так на теренах Полтавщини ніхто і ніколи не ставив природоохоронних проблем. Саме М.Ф. Николаєву належить у цьому пріоритет [7].

Узагалі ж, як потім згадував В.Ф. Николаєв, Микола Федорович «...працював головним чином як організатор, домігся значних асигнувань для виготовлення спеціального обладнання, придбання довідкових видань, наукової літератури для Музею» [5]. Відомо, що М.Ф. Николаєв за період з 1910 по 1915 рік передав до його фондів особисто зібраний гербарій, ентомологічну колекцію (*Hemiptera-Heteroptera*), опудала та тушки птахів. Разом з дружиною Л.М. Николаєвою був щирим дарувальником музею.

Працюючи директором музею, М.Ф. Николаєв, уперше з моменту його заснування налагодив опис експонатів та фондівих колекцій, завів інвентарні та карткові каталоги, налагодив облік та опис різних колекцій, передовсім – ентомологічної. Він уперше репрезентував музей за межами Полтавської губернії, а саме – на знаменитій Південно-Російській обласній сільськогосподарській, промисловій та кустарній виставці у Катеринославі (1910). У павільйоні земського самоуправління першою йшла експозиція

музею. Вона включала низку таблиць, креслень та фотографій, які характеризували геологічну будову Полтавської губернії, її ґрунти, кліматичні умови, флору та фауну. Цікавинкою полтавської експозиції була типова для нашого краю селянська садиба з хатою та її вбранням. Для цього зібрання було залучено препаратора музею І.А. Зарецького, який спеціально проїхавши губернією, зібрав найбільш яскраві зразки селянського середовища.

Як завідувач музею, Микола Федорович тісно співпрацював з Полтавським товариством сільського господарства. На організованих під його керівництвом навчаннях (зимових курсах, 1912-1914) читав цикл лекцій про природу Полтавщини. Крім цього, обов'язково особисто проводив усім слухачам екскурсії експозицією музею [3-5].

Аналогічною за вказаний період була і його діяльність на Губернських курсах для вчителів, організованих Педагогічним Бюро Полтавського губернського земства [3].

М.Ф. Ніколаєв, як другий завідувач музею, першим на теренах Полтавщини почав висловлювати і відстоювати ідею про створення повітових сільськогосподарських музеїв. Ця його думка була виголошена на Губернській агрономічній нараді у Полтаві 24-27 листопада 1913 р.

Разом із досвідченим лісівником, завідувачем Полтавської піщано-яружної округи В.М. Борткевичем М.Ф. Ніколаєв на Другому з'їзді лісовласників і лісоводів (18-21 грудня 1913) виголосив доповідь «Про заснування у Полтаві ботанічного саду». Полтавське губернське земство підтримало цю ідею і навіть замовило знаменитому ботаніку А.М. Краснову проект саду, та, на жаль, через невдовзі розпочату Першу світову війну він не був втілений у життя.

У 1914 р. в Полтаві було створене перше в Російській імперії Ентомологічне Бюро, яке очолив Д.М. Бородін. Дмитро Миколайович розгорнув цікаву і напрочуд насичену дослідницьку діяльність, але у зв'язку із призовом до війська передав Бюро знаменитому фахівцю М.В. Курдюмову, прсте й Микола Васильович недовго обіймав цю посаду, бо пішов добровольцем до лав діючої армії. З 22 серпня 1914 р. обов'язки завідуюча Ентомологічного Бюро було покладено на очільника музею М.Ф. Ніколаєва. На цій посаді Микола Федорович розгорнув активну діяльність, надто із нагального тоді питання боротьби з мишовидними гризунами. Під його керівництвом члени Бюро, а це лише три літніх практиканти, приймали активну участь у зазначеній роботі. Завідувач і його помічники вели активну просвітницьку роботу, забезпечуючи усіх бажаних культурою мишачого тифу. З питання використання цього препарату під редакцією М.Ф. Ніколаєва видано інформаційний листок №9 тиражем 13 тисяч, зміст якого було надруковано у журналі «Хуторянин». Крім цього, він вів визначення хвороб, якими ушкоджувались рослини, на підставі цього дослідник склав два цікавих огляди, які згодом були опубліковані у додатках до звіту про діяльність Бюро. Ці раритети, на жаль, практично не відомі сучасним науковцям, свідчать про його високу фахову обізнаність. Узагалі ж, це ж саме підтверджує і участь М.Ф. Ніколаєва у роботі ентомологічних нарад у Харкові (вересень 1914) та Києві (грудень 1914), де він виступив з цікавими доповідями. На них він був представлений як Полтавський губернський земський ентомолог.

Слід зазначити, що у період Першої світової війни М.Ф. Ніколаєв суміщав завідування музеєм із громадською роботою у «Земгорі» (неофіційна назва головного комітету з постачання армії), а з листопада 1915 р. був командирований земством і перебував у лавах діючої армії (Південно-західний фронт, літучий перев'язний загін Земського Союзу) [5].

У період з 1916-1918 рр. М.Ф. Ніколаєв більше проявляв себе як дійсний член Полтавської вченої архівної комісії (1909-1917), як один із перших у Полтаві членів Російського ботанічного товариства. Разом з цим, є відомості, що упродовж 1917-1918 рр. Микола Федорович обіймав посаду завідувача фітопатологічного відділу Ботанічного саду в місті Кутаїсі (Грузія). Ця інформація потребує уточнення. Може, це були лише наміри.

Адже у своїх спогадах відомий український археолог, завідувач археологічного відділу Полтавського музею (1912-1922) В.М. Щербаківський указує, що в 1918 р. М.Ф. Ніколаєв обіймав посаду лектора відкритого восени того року в Полтаві Українського народного університету [8]. Є відомості, що Микола Федорович одним із перших у Полтаві оволодів мистецтвом кольорової фотографії. З цього приводу, його брат Валентин згадував, як вони з Миколою побували на Карлівщині, де фотографували квітучий в степу воронець: «Видовище було дійсно вражаюче... Ми отримали усього два вдалі знімки і вони становили велику цінність» [5].

Відомо, що ще раніше, 18 березня 1918 р., М.Ф. Ніколаєв вступив до створеного В.І. Вернадським Полтавського товариства любителів природи. У списках він значиться під № 69, сповіщається і про його адресу в Полтаві по вулиці Познанській, 8. Цікаво, що саме за цією адресою у той час мешкав і засновник Товариства В.І. Вернадський [2]. Це зрозуміло, адже Микола Федорович з дружиною тоді проживав на квартирі свого тестя М.М. Вороновського – губернського лікарського інспектора, доктора медицини. Останній наймав квартиру у будинку родича В.І. Вернадського (рідного брата дружини) Г.Є. Старицького [2]. Після від'їзду В.І. Вернадського з Полтави до Києва у листі від 17-го серпня 1918 р. М.Ф. Ніколаєва до нього читаємо: «Ось вже біля двох років... як я полишив службу в музеї і захопився громадською роботою. Зараз, крім втомити, від цієї роботи в мене нічого не залишилось. Як хочеться працювати в улюбленій області, яка... пов'язана з природою» [2]. Микола Федорович хоче займатися науковою або науково-прикладною роботою. При цьому він навіть готовий переїхати на нове місце проживання, але для нього бажано, щоб це була Полтавська губернія, а робота була б пов'язана з мікологією. І далі: «Лише Ваше добре відношення до мене, Володимире Івановичу, дало мені хоробрість звертатися до Вас із цим проханням» [2].

В.І. Вернадський виділяв М.Ф. Ніколаєва з полтавського інтелектуального загалу, відносив його до «науково-працюючих» натуралістів (щоденник В.І. Вернадського, запис від 12 квітня 1918 р.). Узагалі ж, епістолярія М.Ф. Ніколаєва до В.І. Вернадського включає сім листів. Серед них уже згаданий від 17.08.1918р., який зберігається у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, а також листи від 9.05.1915 р. (Полтава); 31.05.1915 р. (Полтава); 19.08.1915 р. (Полтава); грудня 1915 р. (діюча армія); 2.08.1928 р. (Полтава); 21.10.1928 (Полтава), що зберігаються в особистому архіві В.І. Вернадського Архіву РАН (Москва).

Повертаючись до 1916-1918 рр., треба звернути увагу на вже процитований лист М.Ф. Ніколаєва до В.І. Вернадського, в якому Микола Федорович відмічає своє захоплення в ці роки громадською роботою. Тут варто послатися на монографію В. Оголевця про діяльність Південно-Російської обласної переселенської організації (1918), Бюро якої до середини 1918 р. очолював М.В. Ніколаєв.

Із 1920 р. Микола Федорович працює на викладацькій роботі. Він читає курс природознавства при Вищій робітничій школі в Полтаві. У 1921 р. цей факультет реорганізовано в сільськогосподарський, а з 1923 р. – в агрокооперативний технікум (нині Полтавська державна аграрна академія). У цей час (з 1920) він працював на посаді завідувача сільськогосподарського відділу Центрального Пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). У 1923 р. М.Ф. Ніколаєв обійняв посаду завідувача хлібного відділу Полтавського державного банку.

У 1924 р. його повеніряння закінчуються, адже Микола Федоровича довго пов'язує своє життя з Полтавським інститутом народної освіти (ІНО) (згодом інститут соціального виховання – ІСВ, нині Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка), де з 2-го липня 1924 р. зайняв посаду лектора з ботаніки – завідувача ботанічного кабінету. Тут знову, як і в музеї, розкрився його організаторський та педагогічний хист, уміння читати лекції, вести наукову роботу, переглядати різну, у тому

числі іноземну літературу. Щодо останньої, то це було не складно, адже Микола Федорович добре знав і досконало володів німецькою та французькою мовами.

Працюючи в Полтавському ІНО, починаючи з 1926 р., Микола Федорович захопився вивченням рослинності степів Полтавщини. Ось як він писав про це у 1927 р.: «Я вирішив зосередити свою увагу на заповіднім участку степу, що зветься «Академічним степом». Крім нього, він «побував на степовому участку Ланнівського цукрового заводу... наступним був «Струківський» заповідний участок». При цьому М.Ф. Ніколаєва навіть сплутали з якимось конокрадом і заарештували, але згодом випустили. Зібраний Миколою Федоровичем дуже цікавий гербарний матеріал опрацював лаборант – штатний асистент ботанічного кабінету ІНО Ф.К. Курінний [8]. З тих пір Федір Каленикович став постійно працювати під проводом М.Ф. Ніколаєва (а згодом навіть змінив його на посаді завідувача ботанічного кабінету).

Цікаво, що вчителю й учню належить сумісний пріоритет у заснуванні Ботанічного саду сучасного Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, адже він веде свою історію від Ботанічної ділянки ІНО, яку створив і якою завідував М.Ф. Ніколаєв. Ось як писав про це в 1930 р. Ф.К. Курінний: «Керівна та організаційна частина припала на зав. ботанічної ділянки М.Ф. Ніколаєва (робота здійснювалась автором (Ф.К. Курінним) та членами природничого гуртка протягом 1927-29 рр.)». На території площею в 2800 м² під проводом М.Ф. Ніколаєва зібрано майже 480 видів та форм рослин, більшість з яких переносились у живому стані з найбільш цікавих фітоценозів.

Навколо професора II категорії ІНО М.Ф. Ніколаєва гуртувалось багато студентів. У 1926-1928 рр. він залучив їх до вивчення цілих степів Полтавщини, возив на екскурсії пам'ятними місцями губернії і навіть до Москви – на сільськогосподарську виставку. Узявши участь у роботі Всесоюзного Ботанічного з'їзду в Москві (1926), Микола Федорович виступив перед гуртківцями інституту з цікавими повідомленнями. У 1927 р. М.Ф. Ніколаєв видав конспект лекцій, екскурсійних та лабораторних робіт для студентів 1-го і 2-го курсів ІНО. Цей підручник свідчить про високий професіоналізм та педагогічний хист його автора. Слід відмітити, що крім ботаніки, працюючи в ІНО та ІСВ, М.Ф. Ніколаєв викладав біологію, біогеографію, а також екологію з основами географії. Цей час був дуже плідним у його педагогічній і головне – науковій роботі [8].

Починаючи з 19-го червня 1929 р. в Полтаві спільними зусиллями двох інститутів – сільськогосподарського та народної освіти – почала свою діяльність експедиція з дослідження луків долини річки Ворскла. Її очолили професори В.П. Кушніренко та М.Ф. Ніколаєв. Останньому допомагали асистент Ф.К. Курінний та шість студентів ІНО [9].

Експедиція охопила велику територію й збрала цікавий як у теоретичному, так і в практичному відношенні матеріал. Одного лише гербарію – 2812 аркушів. У вигляді окремого монографічного видання результати цих досліджень були опубліковані в «Записках Полтавського сільськогосподарського інституту» (1930). Керівництво експедиції складало плани для подальшого проведення геоботанічних досліджень, але з боку ІНО їм не судилось відбутись у зв'язку з тим, що згідно з наказом Наркомату освіти України від 17 вересня 1930 р. М.Ф. Ніколаєва було звільнено з посади професора біології та фізичної географії Полтавського інституту соціального виховання за власним бажанням [8, 9].

Разом з дружиною Лідією Михайлівною та сином Дмитром 48-річний професор Микола Федорович Ніколаєв переїхав з Полтави до Білорусії. Оселився в місті Горки Могильовської області, де очолив кафедру ботаніки Гори-Горезького сільськогосподарського інституту (нині Білоруська державна сільськогосподарська академія) [1]. Автори цієї розвідки вважають, що переїзд Миколи Федоровича до Горок міг бути пов'язаний із наступними подіями. Відомо, що у 1930 р. найстаріший та

найавторитетніший аграрний виш колишнього СРСР – Гори-Горецький сільськогосподарський інститут зазнав поділу на цілу низку вузькоспеціалізованих інститутів, які були організовані у різних містах Білорусії. При цьому більшість його кваліфікованих кадрів роз'їхалась [1]. Тому виникла нагальна потреба в нових професорах, вакансію одного з них і обійняв М.Ф. Ніколаєв. Уже на початку серпня 1933 р. відбувся зворотній процес – об'єднання усіх роз'єднаних інститутів у єдиний заклад – Білоруський сільськогосподарський інститут. Цей потужний навчальний заклад потребував нових компетентних кадрів. Сюди почали приїздити досвідчені фахівці. Серед них до Горок прибув і улюблений учень Ніколаєва – Ф.К. Курінний [8]. Завдяки клопотанням Миколи Федоровича з 1-го лютого 1936 р. він почав працювати разом з ним на кафедрі ботаніки. Але через те, що на той час години вже були розподілені, Ф.К. Курінний отримав пропозицію очолити інститутський ботанічний сад і вести дослідження з теми «Нові культури», яку ще у 1935 р. запропонував кафедрі М.Ф. Ніколаєв. Про працю М.Ф. Ніколаєва в інституті автори майже не мають ніяких відомостей, але можуть припустити, що вона була досить результативною. Такий висновок ми робимо з того, що у 1940 р., коли інститут готувався до свого 100-річчя, за досягнення, представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві, одинадцять його кращих викладачів були нагороджені Великими Золотими та Срібними медалями виставки. Серед них був і професор М.Ф. Ніколаєв. Нагороди вручав у Кремлі Голова Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калінін. За прийнятими в ті часи традиціями він сфотографувався з нагородженими, що було свідченням їхніх заслуг перед суспільством і неабияким проявом шани до них із боку влади [8].

Щодо подальших віх біографії вченого, зі слів небоги М.Ф. Ніколаєва Н.В. Місостової, дружина і син Миколи Федоровича загинули під час Другої світової війни, після цього пішов із життя і М.Ф. Ніколаєв. Обставини його смерті, місце поховання авторам на цей час не відомі. Не втрачасмо надії на те, що із часом ми повністю реконструємо біографію М.Ф. Ніколаєва, над життям якого ніколи не виросте трава забуття.

Література

1. Белорусская сельскохозяйственная академия: 150 лет: Крат. очерк истории и деятельности. – Мн.: Ураджай, 1990. – 279 с.
2. В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи бібліографія. Укладачі: Самородов В.М., Кигим С.Л. Наук. ред. К.М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 260 с.
3. Гармаш Т.П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.): монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.
4. Кигим С. З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музеєм – ботаніки брати Ніколаєви) // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 54-57.
5. Ніколаєв В.Ф. Далеке прошле. Воспоминания (Странички автобиографии) // НА ПКМ. – Спр. № 11-1565. – 118 арк.
6. Ніколаєв В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. – Полтава, 1991. – С. 9-12, 31.
7. Самородов В.М. Брати Ніколаєви – першопрохідці природно-заповідної справи Полтавщини // Природоохоронний рух на Полтавщині: Матеріали наук.-практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 13-16.
8. Самородов В.М., Кигим С.Л. М.Ф. Ніколаєв (1882-1941?) – музейник, освітянин, один з організаторів природоохоронної справи // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів 22 травня 2014 р. – К., 2014. – С. 133-137.

9. Халимон О.В. Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей . Вип. VII. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С.437-446.